

Dit hoofdstuk is afkomstig uit het boek *De Risico's van het Denken. Het treffen tussen Indiaanse spiritualiteit en techniek* van Jaap Breeveld. Copyright Stichting ReRun Producties & Uitgeverij Jan van Arkel, Utrecht, 1992. www.rerunproducties.nl

11. Wij leven in een bezeten wereld

Het is vrijdagavond 11 december 1987. De Pieterskerk in het oude centrum van Leiden stroomt langzaam vol. De spreker van vanavond, de taal- en cultuurfilosoof George Steiner, wordt wel geroemd als 'de meest culturele man van Europa'.¹ Steiner omschrijft zichzelf als een 'radicale humanist die voortkomt uit een joods-christelijke traditie'.² Hij staat bekend als iemand die diep is geschokt door de barbarij van de twintigste eeuw. Al jaren is hij als een gedrevene op zoek naar de bronnen van het onbegrijpelijke kwaad. Dat is het vraagstuk van zijn leven. Steiners toehoorders laten zich niet zo gemakkelijk typeren, maar zo op het oog heeft men met een keur uit het intellectuele en culturele leven van doen. Het is een uitgelezen gehoor zoals men dat verwacht als men gaat luisteren naar een hoogstaand verhoog dat zal worden gehouden door een docent in de vergelijkende literatuurwetenschap aan de Universiteit van Genève.

De lezing van vanavond is de zestiende lezing in de reeks ter nagedachtenis van de grote Leidse cultuurhistoricus Johan Huizinga. Bij zo'n illustere gelegenheid is het gebruikelijk dat de gastspreker even bij het gehoor wordt geïntroduceerd. De man die vanavond die inleiding geeft, prijst Steiner als een erudiet redenaar, maar zo voegt hij eraan toe: 'Het gehoor is gewaarschuwd. Het wordt geen opgewekte lezing. De spreekbeurt van vanavond past niet in Huizinga's *Homo Ludens*-sfeer.'³

Steiner krijgt het woord en staat op van zijn stoel. Hij is klein van stuk en draagt een donker pak met rode das. Licht gebogen en met een portfolio onder zijn arm geklemd, beklimt hij de trap van de kansel. Hij gaat niet in op de vleiende woorden van de inleider. Complimenten doen afbreuk aan de ernst van de zaak en de tijd voor vrolijke kwinkslagen is zeker voorbij. Zonder op of om te kijken slaat Steiner zijn papieren op en zet de toon van zijn toespraak: *We live in a world that is insane. We live in a demented world.* Dit is dezelfde opening als die Huizinga in 1935 voor zijn boek *In de Schaduwen van Morgen* gebruikte: 'Wij leven in een bezeten wereld. En wij weten het.'⁴ Zulke taal is Steiner uit het hart gegrepen. Huizinga schreef deze woorden in het midden van de jaren dertig als aanhef tot zijn analyse van de crisis in de twintigste-eeuwse cultuur, of, zoals Huizinga zijn boek in een ondertitel zelf typeerde, zijn 'diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd'. Hoe somber hij ook gestemd was, Huizinga noemde zichzelf een

optimist. In de tijd dat hij dit standaardwerk schreef, dus zelfs in die jaren van grote crisis, zag Huizinga nog wel drie lichtpunten: een zegenbrengende politiek op wereldniveau, een nieuw leven in de kerken en de opkomst van een nieuwe eenvoud, of zelfs van een ascese.⁵ *Three hopes that failed completely* - zo stelt Steiner vast. Met zijn hoopvolle verwachtingen had Huizinga het bij het verkeerde eind.

Zijn sombere prognoses kwamen dichterbij de waarheid. Huizinga schreef over de opkomende barbarij en moest al snel aan den lijve ervaren dat hij gelijk had. Omdat hij zo duidelijk stelling had genomen tegen de ideologie van het nationaal-socialisme werd hij in 1942, kort voor zijn zeventigste verjaardag, door de Duitse bezetter gevangen genomen. Steiner vermeldt met bewondering dat Huizinga, als gijzelaar opgesloten, zelfs in het *Lager* doorging met aan zijn medegevangenen college te geven.

Het mocht allemaal niet baten. De wereld zou er weinig van leren. De Schaduwen van Morgen werden alleen nog maar scherper getekend. De nieuwste misdaden tegen de mensheid heeft Johan Huizinga niet meer beleefd. Hij stierf enkele maanden voor de bevrijding. Na zijn dood werd de lijst van misdaden en wantoestanden enkel nog groter. Haast wanhopig zoekt Steiner naar de wortels van het onmenselijke:

How could this all happen?

What is our present situation?

What went wrong?

Dat blijft, zo zegt Steiner, ook de vraag van vanavond, want met al het zoeken naar een verklaring 'zijn we nog geen fractie dichterbij het antwoord gekomen'. Voor de bronnen van de barbarij moeten we dieper graven. Critici zeggen Steiner vaak: waar maak je je druk over? De vraag *what went wrong* is een domme vraag. Er is geen verband. Voordat men het in de gaten had was de Eerste Wereldoorlog al tot een automatisme geworden. De situatie liep uit de hand. Hitler en Stalin waren afwijkingen, biologische *bad luck*. Waar zit je over in? Wat had je verwacht? Barbarij is ons noodlot. Steiner vindt dat hij een dergelijke kritiek niet kan weerleggen. 'Deze kritiek kan best gelijk hebben en toch kan ik dat niet accepteren.' Hoe overtuigend ook - in dit geval, voor deze gruwelijkheid, is fatalisme alleen niet toereikend. De Schaduwen van Morgen zijn duidelijk te zien en laten zich niet zomaar weg-relativeren. Het is moreel ontoelaatbaar om zo ongeschokt te zijn. We moeten, zo zegt Steiner, de uitdaging van deze vragen aanvaarden. Als wij niet meer naar een verklaring zoeken 'valt de rede in slaap'.

Steiner geeft een opsomming van delicten. Hij stapelt ze op een hoop. De optelsom is bekend. Tussen het begin van de Eerste en het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft Europa zeventig miljoen mannen, vrouwen en kinderen met geweld de dood ingejaagd. Maar ook daarna, na de Tweede Wereldoorlog, hield het massale moorden en martelen niet op. De volgelingen van Pol Pot vermoordden tweeënehalfmiljoen mensen; honderdduizend mensen werden levend begraven. En - om de eerste woorden van Huizinga te herhalen - *we wisten het*. 'We zagen het iedere dag op onze tv-schermen.' De grote mogendheden, Amerika of Israël, hadden volgens Steiner kunnen ingrijpen, maar ze deden het niet.

Steiner neemt geen blad voor de mond en bestookt zijn toehoorders met een sober maar striemend requisitoir. Als in masochisme gevangen, hangt het gehoor aan zijn lippen. Voor die gewetenswroeging zijn zij immers gekomen. Hier staat een erudiet geestelijk leider die de schuldvraag durft te stellen.

Dan volgt er een anekdote. Steiner beschrijft hoe er in de moderne tijd een soort pseudo-godsdienst is ontstaan. De oude theologische wereldorde is uitgehold. Het perspectief van het langverwachte Koninkrijk Gods is teruggebracht tot de menselijke proporties van een rechtvaardige samenleving hier op aarde. Zelfs de kerk waarin hij hier spreekt is enkele jaren geleden, na een staat van dienst van achtereenhalve eeuw, officieel gesecculariseerd. Alles om Steiner heen, de fraai gebeeldhouwde kansel, de pilaren, de kroonluchters, het majestueuze orgel, alles is nu formeel en met stille trom onttrokken aan de heilige dienst. Maar de massale bewieroking en de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de *superstar* zijn gebleven. Steiner vertelt over een nieuw pelgrimsoord: het huis van Elvis Presley. In het huis van deze popzanger 'knielen per dag negenduizend mensen'. Het gehoor slaakt een lichte zucht van verbazing. Eindelijk een vrolijke noot. Even is de spanning verbroken, maar - gelukkig - pakt Steiner de doemdraad weer op. Hoe komt het dat we al eeuwenlang gebiologeerd zijn door dat vergezicht van de verschrikkingen van een zuiverend vuur? Vanwaar die nostalgie naar ramspoed? 'Het lijkt wel of we maar al te graag bezig zijn met de voorbereiding van de hel hier op aarde.' Men anticipeert voortdurend - en in alle overgave - op een gewelddadig einde en ondertussen begint die massale vernietiging van levende wezens zich al te voltrekken. 'We hebben al te lang op de Messias gewacht.' Met de atoombom zijn wij eindelijk in staat om de langverwachte hel hier op aarde te brengen. Er is sprake van een *daemonia*. 'Er is een race naar het Armageddon aan de gang.' In de greep van zelfdestructie holt de mensheid *en masse* vooruit naar het slagveld van de laatste strijd. 'We willen het Laatste Oordeel overnemen, we willen de wereldslachting zelf uitvoeren.'

* * *

Op de eerste rij vlak voor de hoge kansel zitten de speciale gasten. Er is uit Genève een eigen gevolg meegekomen. Deze stemmig geklede bewonderaars kijken de hele toespraak in eerbiedige zielsverrukking naar hun leermeester omhoog. Men vraagt zich af waarvoor zij gekomen zijn. Wat de *maestro* vanavond zegt, moeten zij al veel eerder hebben gehoord of gelezen. Het zijn hoogstens variaties op een voor hen zeer bekend thema. Steiners eigen coterie echter geniet ervan als de meester zijn opus opnieuw ten gehore brengt. Steiner houdt overal lezingen: van Shanghai tot New York en ook voor de tv. 'Ik ben een beetje teveel in de mode', zo vindt hij zelf.⁶ Deze spreekbeurt in Leiden echter heeft een bijzonder karakter. Het is niet zomaar een gelegenheidsspeech. Het is vooral de omgeving waarin hij vanavond deze lezing mag houden, die hem zo inspireert. Steiner is een man met een groot historisch besef, die

weet hoe de omgeving van vanavond eeuwen eerder het decor is geweest van ontwikkelingen die de loop van de wereldgeschiedenis hebben beïnvloed.

Het oude stadskwartier van Leiden waar de Pieterskerk hoog boven uitrijst was drie tot vier eeuwen geleden het bedrijvige centrum van een belangrijke stad. De faam van Leiden reikte verder dan die van zetel van een beroemde universiteit. Zo leefde hier in het begin van de zeventiende eeuw de Franse filosoof René Descartes en werd hier, als zoon van een welgesteld molenaar, de schilder Rembrandt geboren. Het was ook in die tijd dat eenderde van de bevolking uit vluchtelingen bestond. Leiden stond toen bekend om zijn tolerantie tegenover mensen van buiten. In de loop der jaren vonden niet minder dan twintig uitgeweken religieuze groeperingen hun toevlucht in deze welvarende stad.

Op nog geen honderd meter afstand van de plaats waar Steiner nu spreekt, aan de overkant van de straat, is de Groene Poort. In dit huis hielden de *Pilgrim Fathers* - voordat zij naar Amerika vertrokken - twee keer in de week hun eredienst. De Engelse Pilgrims hadden zich als calvinistische puriteinen afgescheiden van de Engelse Kerk. Om aan de vervolging van de koning van Engeland te ontkomen waren deze separatisten naar Holland gevlucht. Zij noemden zich *Pilgrims* omdat zij uitgingen van het idee dat het leven op aarde 'een pelgrimstocht naar de hemelse gelukzaligheid' zou zijn.⁷ Als uitverkorenen hadden zij toen al een *Manifest Destiny*. Hoewel zij in Leiden een vreedzaam bestaan hadden gevonden, was een aantal van hen bang dat de tolerantie spoedig wel eens minder zou kunnen worden. Bovendien waren ze bezorgd over een mogelijk verlies van hun eigen identiteit in een vreemde omgeving.

In 1620 verlieten de Pilgrim Fathers Leiden en scheepten zich in op de *Mayflower*. Zij staken de oceaan over in de vurige hoop dat ze in het verre Amerika de Indianen zouden kunnen bekeren opdat 'ook in die delen van de wereld het evangelie van het koninkrijk van Christus verkondigd en bevorderd zou worden'.⁸ Na een zeereis van twee maanden bereikten zij Cape Cod en stichtten daar de eerste kolonie New Plymouth, vanwaar de Anglo-Amerikaanse kolonisatie van de Nieuwe Wereld begon.

Hier, aan de overkant van de straat, werd onder de geestelijke leiding van John Robinson (de dominee die onder de vloer van de Pieterskerk begraven ligt) beraadslaagd over wat deze 'ballingen omwille van het geweten' te doen stond.⁹ In de hoofden van een aantal eenvoudige wevers, schrijnwerkers, brouwers, snijders, kuipers, drukkers en kooplieden was het paternalistische idee opgekomen dat zij waren geroepen om 'de wildernis van een nieuw land' tot beschaving te brengen en haar wilde heidense inwoners tot het ware geloof te bekeren.

De inspirerende omgeving waarin Steiner nu spreekt moedigt hem aan, zo zegt hij, om de verbeelding te laten spreken. Als historicus wordt hij gefascineerd door de Franse Revolutie en de Verlichting, een periode die werd beheerst door het dogma van de vooruitgang. Vooral sinds de Verlichting gingen steeds meer mensen - zelfs de grootste geesten deden dat - zich verbeelden dat de westerse geschiedenis een stijgende lijn vertoonde. Het waren wel dromers, zo zegt hij, 'maar het is leugenachtig om te ontkennen dat die dromers gelukkig waren'. Het geluk kwam 'plotseling binnen handbereik'. Wanneer Steiner de decreten van het Jacobijnse regime leest, ervaart hij 'iets

van het duizelingwekkende gevoel van onbegrensde mogelijkheden: onrecht, bijgeloof en armoede moeten *nu* worden uitgeroeid'. Steiner herinnert aan de overmoedige uitspraak van Voltaire dat er voortaan in Europa nooit meer zou worden gemarteld. Waar haalden die prominente verlichte burgers van de achttiende eeuw een dergelijk optimisme vandaan? Waarom vergisten zij zich? Waarom werden, veel later, ook Huizinga's verwachtingen beschaamd? Het antwoord op deze vragen moeten we volgens Steiner niet zoeken in de richting van de freudiaanse psychologie, het marxisme of het darwinisme. Voor een betere verklaring gaat hij bij een andere analyse te rade. Die benadering leidt hem verder in de geschiedenis terug. Hij voert een minder bekende ziener op die leefde aan het einde van de achttiende eeuw. De grote geesten van de Verlichting zagen het niet, maar Joseph de Maistre zag het wel: de geschiedenis is een straf. Er is terrorisme in de gevallen natuur van de mens die niet in staat is God te aanvaarden.

De hooggeleerde spreker uit het calvinistische bastion Genève heeft De Vinger Gods zien wijzen en is weer terug in de kerk waar hij preekt. Hij belast het gezonde verstand met een godsdienstige noot. Onder de gewelven van het middeleeuwse gebedshuis klinkt uit de mond van een humanist weer de oude vertrouwde gedachte dat er ergens 'een val van de mens' is geweest. *Please give me a better explanation!* - zo daagt Steiner uit. Eens was er een paradijselijk Hof, maar wij hebben die Hof verlaten en achter ons verbrand. Maar die 'gefantaseerde tuin' was toch niet meer dan een fictie, een mythe? De religie was immers dood? Heeft het dan wel zin om in die richting een verklaring te zoeken? Steiner waarschuwt voor de prijs van dat slechte antwoord: 'het is op de rand van onacceptabel'.

Vijftien jaar eerder schreef Steiner in zijn boek *In Bluebeard's Castle*: 'Het is niet het letterlijke verleden dat ons beheerst.... Het zijn *beelden* van het verleden.' Deze beelden en symbolische constructies van het verleden zijn dikwijls 'net zo verfijnd van structuur en net zo selectief als de mythen'. Ze zijn, aldus Steiner, bijna als genetische informatie ingeprent in ons bewustzijn.

De echo's ... komen van achteren.... Het overgrote deel van de geschiedenis lijkt sporen van het paradijs met zich mee te dragen. Op een bepaald moment in het min of meer grijze verleden was alles beter, bijna volmaakt. De mens en zijn natuurlijke achtergrond leefden in diepe harmonie. De mythe van de Zondeval heeft meer invloed dan enige godsdienst. Praktisch iedere beschaving, en misschien zelfs ieder individueel bewustzijn, draagt in zich een antwoord op ondefinieerbare voorgevoelens van een verre ramp. Ergens in dat 'duister en heilig woud' is de mens een verkeerde weg ingeslagen....

Juist ons technisch vermogen om een Hel op aarde te bouwen, het feit dat wij weten dat de opvoeding, de traditie van geletterde beschaving niet in staat is gebleken om de mens "zoetheid en licht" te verschaffen, is een duidelijk symptoom van wat er verloren is gegaan.¹⁰

Die vooronderstelling dat er eens een paradijs is geweest - wat is dat voor een oerkracht in het menselijk denken? Hoe heeft dit romantische beeld van een volmaakte tuin die verloren is gegaan het denken van de mensen eens op een spoor gezet waar het nooit meer - zelfs niet door de Verlichting - vanaf is gekomen? Steiner trekt het postulaat

van de Zondeval door tot en met het wangedrag van de huidige tijd. Vanaf de kansel in Leiden interpreteert hij de aan de gang zijnde afbraak van onze planeet, de verwoesting van flora en fauna en de genocide op inheemse volkeren als 'een onderbewuste wraakoefening op de droom van de Hof van Eden'. Terloops vertelt hij dat hij eerder had gehoord dat er reisbureaus bestaan die in de binnenlanden van Brazilië en Paraguay jachttochten op Indianen organiseren. Vanuit helikopters zou er op Indianen kunnen worden geschoten. 'Ik kon het niet geloven en daarom heb ik het geverifieerd. Het is waar!' Pas als de Indianen voorgoed zijn weggeschoten hebben de industriëlen en mijnbouwmaatschappijen verder vrij spel. Het lijkt erop, zo concludeert Steiner, of wij bezig zijn met de voorbereiding van de hel omdat wij de laatste resten van het paradijs niet meer kunnen verdragen.

Steiner is aan het eind van zijn requisitoir gekomen. Het vooruitgangsgeloof is volgens hem niet voldoende uitgerust om de barbarij van de twintigste eeuw te verklaren. Een uur lang heeft hij zijn gehoor gevangen gehouden in een beklemmende diagnose van de crisis van de westerse cultuur. Hij eindigt zijn rede met de wanhopige vraag van Rousseau. Is er dan niemand die grenzen durft te stellen en durft te zeggen hoe ver we met de natuur kunnen gaan? Als niemand dat durft, en er geen grenzen zijn - hoever kunnen we dan wel niet gaan? De retorische vraag blijft open.

Steiner heeft niet de pretentie dat hij het antwoord wel weet. Hier in de kerk van het verleden stelt hij zich zeer bescheiden op. De bijeenkomst gaat als een nachtkaars uit. Steiner daalt de trap van de kansel weer af. Zeer voorkomend geven de gastheren hem te kennen dat het nu tijd is om te verdwijnen. Een kleine selecte groep heren verwijdert zich langs de massale pilaren. Even onopvallend als hij kwam verdwijnt de wereldberoemde orator door een zijdeur de kerk uit. Even heeft hij zijn gehoor een blik achter de coulissen van het verleden gegeven. Zoals hij het zelf heeft beschreven: 'de man van het woord, de zanger, keert weer terug naar het rijk van de onmisbare, dierbare schimmen'.¹¹

* * *

Een week voordat hij naar Leiden kwam werd Steiner in Genève geïnterviewd voor een Nederlandse krant. De journalist had hem op de man af gevraagd of hij, George Steiner, de westerse cultuur zag verdwijnen. Zo'n pertinente vraag was al te bedreigend. Daarom had hij geen rechtstreeks antwoord gegeven. Als hij *nee* had geantwoord en had gezegd dat het beste nog moest komen, zouden zijn toehoorders de ziel van zijn betoog niet meer serieus hebben genomen. Zou hij *ja* hebben geantwoord en hebben gezegd dat het slechtste nog moest komen, dan zou men hem tot doemdenker uitroepen en dan telde hij ook niet meer mee. Beide antwoorden zouden door de publieke opinie worden bestraft. Zou hij zowel *ja* als *nee* hebben gezegd dan zou men daaruit afleiden dat de tegenstrijdigheid niet in de wereld zat maar in Steiner zijn hoofd. En daarmee zou hij voorgoed zijn geloofwaardigheid verliezen. Daarom had Steiner het raadzaam geacht om

behoedzaam van het toneel te verdwijnen. Hij had zijn heil gezocht in een andere vorm van communicatie. Hij had een rookgordijn getrokken door het vertellen van een ontwijkend verhaal.

Als ik in Quattrocento in Florence had gewoond, zou ik er trots op zijn geweest als ik met de schilders had mogen lunchen. Tegenwoordig kennen we de schilders niet meer - omdat het fysici zijn. Hier in Genève in het CERN zitten 3000 van de grootste natuurkundigen. Als ze ons zouden horen praten over de afbraak van de cultuur zouden ze zeggen: sorry, daar hebben wij geen tijd voor. Wij staan voor zulke ontdekkingen, misschien zullen we de hersens begrijpen, de fysiochemie van het geheugen, of van de fantasie.

Men vindt melkwegstelsels aan de rand van het universum waarop de wetten van Newton en Einstein niet van toepassing zijn. Stelt u zich eens voor. In Cambridge spreekt men over niets anders meer. Tegen deze mensen zeggen dat we in een afbraakcultuur zitten is beledigende onzin. Voor ons humanisten geldt dat het grote achter ons ligt. Wij hebben de zon in onze rug. Er zal nooit meer een Shakespeare, Mozart, Goethe of Leonardo komen. Ik geef de hele dag les over klassieken die dood zijn. Negentig procent van de klassieke muziek dateert van vóór 1900 en acht procent van vóór 1945. Ik noem deze statistieken in mijn lezing. Ze zijn ongelofelijk en ze geven ons het gevoel: dat komt nooit meer terug. Maar voor een fysicus is dat onzin, zelfs wanneer hij alleen maar een medewerker is op het laboratorium. Hij weet: volgende week weten we meer. Hij heeft het gevoel dat hij de zon tegemoet gaat.¹²

Met dit verhaal heeft Steiner de paradox buiten zichzelf geplaatst. In antwoord op de zeer persoonlijk gerichte vraag spreekt hij voornamelijk over andere mensen. Om ruimte voor zichzelf te krijgen speelt hij de alfa- en bèta-personen in hem tegen elkaar uit; zijn romantische, irrationele instinct moet het opnemen tegen zijn verlichte, rationele en gezonde verstand. Het hangt er maar van af aan welke kant van Steiner de vraag wordt gesteld, ofwel welke kant van Steiner het antwoord geeft: alfa of bèta? De ene Steiner heeft heimwee naar het Verloren Paradijs en de andere Steiner is in de ban van de toekomst. Binnen de kerk van het verleden heeft de alfa-Steiner in Leiden grote lijnen getrokken. De bèta-Steiner zou graag onder de schilders verkeren.

Die schilders zitten vanavond in deze universiteitsstad dichter in de buurt dan hij denkt. De kerk van de toekomst is enkele straten verder. Op een steenworp afstand van de Pieterskerk ligt middenin het oude centrum van Leiden het Kamerlingh Onnes-laboratorium, genoemd naar de beroemde Leidse fysicus en Nobelprijswinnaar. De wetenschappers binnen het laboratorium horen Steiner niet praten over de afbraak van de cultuur. Al de tijd dat Steiner in de kerk zijn doem uitspreekt wordt er in het laboratorium nog volop aan de toekomst gewerkt. Het is vrijdagavond en nog schijnt er op dit ongebruikelijk uur het neonlicht door de ramen van het laboratorium naar buiten. Wat is er aan de hand? Waarom werkt men zelfs in het weekend nog zo koortsachtig verder? Het laboratorium is, zo blijkt, volledig in de ban van een wereldwijde wetenschappelijke race die, nu tachtig jaar geleden, in ditzelfde laboratorium door Kamerlingh Onnes in gang werd gezet.

Nadat Kamerlingh Onnes de temperatuur zo dicht bij het absolute nulpunt had weten te brengen dat zelfs helium vloeibaar werd, onderzocht hij verder wat er bij zulke

extreem lage temperaturen met metalen gebeurde. Bij toeval, en tot zijn grote verbazing, ontdekte hij bij zijn experimenten met kwik dat de elektrische weerstand van dit metaal plotseling wegviel als de temperatuur het absolute nulpunt tot op enkele graden was genaderd. Als de temperatuur van het kwik zo uitzonderlijk laag was geworden, liep de stroom er kennelijk zonder weerstand doorheen. Deze toevalstreffer van Kamerlingh Onnes was het startsein voor een nieuwe wetenschappelijke jacht. Supergeleiding vlak boven het nulpunt was in theoretisch opzicht zeer interessant, maar in de praktijk kon men nog niets met deze ontdekking beginnen. Voor de praktische toepassing was het nodig dat men het natuurlijk verschijnsel supergeleiding ook bij veel hogere temperaturen kon oproepen. Internationaal begon er een wedloop naar supergeleiding in een bruikbare vorm. Welk laboratorium zou er als eerste in slagen om supergeleiding ook in de praktijk - dat wil zeggen: liefst bij kamertemperatuur - bruikbaar te maken? Fysici gingen op zoek naar andere materialen dan kwik die veel minder ver hoefden worden afgekoeld om supergeleiders te worden. Driekwart eeuw lang bleef deze speurtocht zonder noemenswaardig resultaat, tot opeens in 1986 de sluimerende toepassingsmogelijkheden van de wetenschappelijke vondst van Kamerlingh Onnes bekend werden. Alweer volkomen onverwacht werd door twee IBM-onderzoekers een nieuwe supergeleider gevonden.

Op dezelfde dag dat Steiner in Leiden spreekt krijgen deze twee fysici daarvoor in Oslo de Nobelprijs uitgereikt. De grote doorbraak is dat het hier niet gaat om een natuurlijk metaal maar om een synthetisch vervaardigd nieuw materiaal dat nergens in de natuur wordt gevonden. Sinds een jaar is de fysische wereld opnieuw in extase. De ontwikkelingen gaan razendsnel. Binnen enkele maanden zijn er op veel plaatsen nieuwe metalen ontwikkeld die al bij ongeveer honderd graden hoger dan het absolute nulpunt supergeleidend worden. In de opwindning is men niet zuinig met superlatieven. 'De supergeleiding gaat de hele maatschappij op z'n kop zetten', zo schrijven de kranten. Ingewijden zeggen dat we toevallig 'getuige zijn van het begin van een der grootste technologische ontwikkelingen van deze eeuw'.¹³

Als Steiner zo graag onder de schilders van deze eeuw zou willen verkeren, dan had hij vanavond dus eigenlijk in het Kamerlingh Onnes-laboratorium moeten zijn in plaats van in deze middeleeuwse kerk. De moderne schilders hebben geen tijd voor bezinning. Ze zijn voortdurend bezig de grenzen van het systeem te verleggen. Ze beweren dat ze in een stroomversnelling terecht zijn gekomen. 'De lage-temperaturenfysica is op hol geslagen', zo zegt men. De nieuwe ontwikkeling heeft de wetenschappelijke wereld bij verrassing genomen. Daarom wordt er ook vanavond zo laat nog gewerkt. Het Kamerlingh Onnes-laboratorium kan onmogelijk achterblijven en 'wil zijn steentje bijdragen in de race naar steeds hogere supergeleidingstemperaturen'. De buitenwereld heeft er nauwelijks weet van, maar binnen de besloten wereld van de lage-temperaturenfysica is er een 'wereldwijde krachtmeting' aan de gang. Er is een moordende concurrentie en ook internationaal gezien is het, zoals de Leidse docent supergeleiding P.H. Kes aan een verslaggever vertelt, 'een gekkenhuis'. Zo'n opwindning maken de onderzoekers zelden mee.

Half maart was er een inderhaast georganiseerde wereldbijeenkomst in een hotel in New York. Ongeveer 2500 fysici verdrongen zich daar om het laatste supergeleidingsnieuws te horen. Pas in de ochtendschemering kwam er een eind aan de enorme reeks lezingen. Op die bijeenkomst kon je de opwinding proeven. Iedereen was er enthousiast en wilde weer zo gauw mogelijk naar zijn laboratorium terug. Voor de praktische toepassingen op grote schaal is de wereld nog niet rijp. Zeker is wel dat wij in een supergeleidingstijdperk zijn binnengegaan. In de micro-elektronica, op het gebied van energietransport en op vele andere terreinen is met de nieuwe materialen een enorme ontwikkeling te verwachten.¹⁴

De synergie van het technisch systeem draait op volle toeren. De opwinding van de ene groep slaat over op de activiteit van de ander. De techniek is ten zeerste gebaat bij dit gekkenhuis. Er staat veel op het spel. Als het lukt om met deze nieuwe materialen bijvoorbeeld supergeleidende kabels te maken, kan straks de elektrische stroom zonder enig verlies van energie door hoogspanningskabels over grote afstanden worden vervoerd. Met de weerstandsloze chips vervallen ook voor de computer de grenzen. Tot nu toe is de warmte die door energieverlies in computers vrijkomt een belemmering om de chips nog verder te miniaturiseren. Nog maar enkele maanden oud worden de nieuwe supergeleiders al in ziekenhuizen (in doorlichtingsapparaten) en in deeltjesversnellers gebruikt. Wie kan dat nog tegenhouden, en bovendien - waarom zou je?

De bel voor de volgende enerverende ronde heeft alweer geklonken. In Houston schijnt men alweer een volgende stap - naar dertig graden hoger - te hebben gemaakt. De communicatie is optimaal. De telefoon rinkelt de hele dag. De onderzoekers van verschillende laboratoria in diverse landen houden elkaar per telefoon en fax op de hoogte. Het geld voor onderzoek begint rijkelijk te vloeien. In snel tempo worden onderzoeksprogramma's opgesteld. Vele records worden gebroken. Iedereen is op zoek naar de onbetaalbare steen der wijzen, die men nu weer hoopt te vinden in de nieuwe materialen van keramische aard. Ook in Leiden draaien de chemici overuren, zonder enig bezwaar. Zij bedenken en bereiden langs scheikundige weg allerlei gloednieuwe verbindingen die meer waard zijn dan goud, en de fysici laten daar onmiddellijk hun magnetische en elektrische experimenten op los.

Het Kamerlingh Onnes-laboratorium is een van de vele ateliers van de twintigste eeuw. Naar goed Amerikaans gebruik zijn de laboratoriumdeuren volgeplakt met cartoons, schotschriften en kranteknipsels. Die attributen horen tegenwoordig net zo bij de sfeer van een lab als de speciale lucht die er hangt.

This project is so secret, even I don't know what I am doing.

Mijn grote angst is dat binnenkort alles tegelijk kapot gaat.

Somewhere, somehow, someone is going to pay.

Het is de neurose van het laboratorium. *Madness of the laboratory*, zo had Bateson het genoemd.¹⁵ Sinds het begin van de twintigste eeuw is de wetenschap

voorgoed het lab in gegaan. Als je iets wilt bereiken in deze wereld moet je een lab hebben. Zonder lab kun je niet experimenteren. In feite bevinden we ons in één groot lab dat we zelf hebben gemaakt. De fysici in Leiden hopen op een wonder. *Wie niet gelooft in een wonder, is geen realist, zo staat er op de deuren geplakt.*

* * *

Ook als Steiner is uitgesproken en zijn toehoorders huiswaarts keren, werken de wetenschappers in het Kamerlingh Onnes lab koortsachtig verder in een entourage van vacuümpompen, witte rookwolken van stikstoftanks, zuurstofcilinders en roodoplichtende voltmeters. Op verschillende plaatsen schijnen de computerschermen een groenachtig licht. Daar, zo weet Steiner, daarbinnen in de laboratoria van wetenschap en techniek, is de macht.

Wij allen, als humanisten, voelen tot in het diepst onzer botten de intuïtie, het instinct, dat de grootste dagen achter ons liggen. Welnu, een derderangs, zelfs een derderangs technicus in een industrieel researchbedrijf nog geen straat verderop wéét dat morgen beter zal zijn dan vandaag. De natuurwetenschappen bewegen zich collectief voorwaarts, dus zelfs wanneer je nogal middelmatig bent zit je voortdurend in de lift.¹⁶

In vergelijking met de bloei van de klassieke cultuur is de vooruitgang in de exacte wetenschappen een haast anoniem gebeuren. Klassieke schrijvers en denkers namen altijd, zo schrijft Steiner in *In Bluebeard's Castle*, 'een gok op de eeuwigheid'.¹⁷ Zij wilden niets liever dan dat hun werken henzelf zouden overleven. De klassieke westerse cultuur bloeide bij de gratie van dit idee van onsterfelijkheid. Dat streven naar eer en roem op zeer lange termijn maakte plaats voor de huidige jacht op de vluchtige bevrediging van het moment - *nu*, in het volgende glorieuze uur. Steiner waarschuwt dat men zich niet in de actualiteit moet verliezen. 'Als de gok op de eeuwigheid niet meer de moeite waard lijkt en wij in een utopie van het onmiddellijke belanden, zal', zo voorziet Steiner, 'de waardestructuur van onze beschaving na minstens drie millennia op haast onvoorspelbare manieren veranderen.'¹⁸

Volgens Steiner verschilt de houding van de exacte wetenschappers ten opzichte van de tijd principieel van die van de humanisten.

Voor de bèta-mensen liggen de tijd en het licht in de toekomst.... Hun avond is als vanzelfsprekend het teken van een nieuwe dag....

Maar is dat werkelijk zo?

Dit is de laatste vraag die ik wil aanroeren. En verreweg de moeilijkste. Ik kan haar stellen en tegelijkertijd de enorme druk voelen die er van uitgaat. Maar ik ben er niet in geslaagd om op een heldere of consequente manier dit probleem te doordenken.

Wie zegt dat de exacte wetenschap en de technologie reusachtige problemen met zich mee hebben gebracht, zoals schade aan het milieu, verstoring van het economisch evenwicht en morele verwording, trapt een open deur in.¹⁹

Iedereen behoort dat nu inmiddels te weten. De prijs voor de revoluties in wetenschap en techniek was uitzonderlijk hoog. Maar bijna altijd was men ervan overtuigd dat die prijs moest worden betaald. Men betaalde met genoeg. Het mechanisme dat de mensen bewoog, kwam voort uit 'een blind economisch verlangen, een ontzaglijke honger naar comfort'. Hoe interessant ook, deze verklaring is volgens Steiner toch te veel een gemeenplaats. Steiner graaft dieper.

...er is ook een veel belangrijker mechanisme aan het werk geweest: de overtuiging dat het geestelijk onderzoek voorwaarts dient te gaan, dat zo'n beweging op zichzelf natuurlijk en verdienstelijk is en dat de mens de waarheid dient te achterhalen.... Als wij één deur niet zouden openen, zou dat niet alleen laf zijn, maar bovendien een radicaal, zelfdestructief verraad aan de weetgierige, onderzoekende en op de toekomst gerichte natuur van onze soort. Wij jagen de werkelijkheid na, waarheen deze ook moge leiden.²⁰

Steiner denkt hier niet aan de modieuze en pragmatische bezorgdheid in politieke en wetenschappelijke kringen over de wapenwedloop, de vervuiling van het milieu, etcetera. Steiner denkt aan veel ingrijpender kwesties.

De wezenlijke vraag is of bepaalde onderzoeken überhaupt nog voortgezet dienen te worden, of de maatschappij en het menselijk intellect in hun huidig stadium van evolutie in staat zullen blijken om de op handen zijnde waarheden te overleven.... Het is mogelijk dat de waarheden van de toekomst in een hinderlaag op ons liggen te wachten....²¹

Het fundamentele punt dat Steiner hier aanraakt, wordt doorgaans in de discussies gemedend. In de westerse samenleving rust er een taboe op de vraag of het wenselijk zou zijn om de vrijheid van onderzoek aan banden te leggen. Men zou dan 'iets zeer wezenlijks in de mens onderdrukken'. Het zou ook niet lukken: 'de mens is immers van nature nieuwsgierig'. Het is de mens zijn goed recht om zijn omgeving te bestuderen. Wetenschappelijke nieuwsgierigheid is onuitroeibaar.

Steiner geniet zelf ook van de fantastische ontwikkeling van wetenschap en techniek. Hij woont op twee plaatsen tegelijk. In Cambridge heeft hij 'een heerlijk huis met een tuin en honden'. In Genève heeft hij 'slechts een studio' en is hij zeer eenzaam. Daarom speelt hij daar schaak met een computer. Hij noemt dat spel 'demonisch' maar hij doet het graag. De echte innerlijke rust vindt hij echter in de muziek.²²

Weliswaar stelt Steiner de diagnose, maar hij kan, zoals hij zelf zegt, 'als historicus zijn eigen schaduw niet afwerpen'. Ten aanzien van het dogma van de vooruitgang neemt hij een ambivalente houding aan. Steiners verwachtingen zijn nog zo sterk met het rationalistisch Verlichtingsdenken verweven, dat het hem moeilijk valt om daar op een afstandelijke wijze over te spreken. 'Wij zijn zelve allen tezamen de lijder en medicus tegelijk', zo schreef Huizinga. Ook 'de meest culturele man van Europa' blijkt gevangen in een dubbele binding met wat hem tegelijk beangstigt en boeit.

Persoonlijk voel ik mij het meest aangetrokken tot *la gaya scienza* [de vrolijke wetenschap], tot de irrationele, misschien wel tactloze overtuiging dat het enorm interessant is om te leven in deze wrede en late fase van het Westers bestel. Als een *dur désir de durer* [hardvochtig verlangen om te blijven bestaan] de grote drijfveer was achter de klassieke cultuur, is het zeer wel mogelijk dat onze post-cultuur juist zal worden gekenmerkt door een bereidheid om liever te verdwijnen dan *de risico's van het denken* te verminderen.²³

Dan overleven we maar niet. Daarvoor houden we teveel van dit leven.